

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης (1138-1222) αποτελεί μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες περιπτώσεις βυζαντινών λογίων ιεραρχών του τέλους της μέσης βυζαντινής περιόδου. Κύρια χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του ήταν η στοχαστική ευαισθησία του και η βαθιά πνευματική του καλλιέργεια, στις οποίες ακριβώς οφείλεται η υψηλή ποιότητα και η πολύπλευρη σημασία του συγγραφικού του έργου. Αναμφίβολα, η πιο αξιοπρόσεκτη περίοδος του βίου του είναι εκείνη, κατά την οποία χρημάτισε μητροπολίτης της πόλεως των Αθηνών (1182-1204), οπότε και από την πρώτη στιγμή διαπίστωσε, προς μεγάλη απογοήτευσή του, ότι η βυζαντινή Αθήνα δεν θύμιζε σε τίποτα την απαστράπτουσα και εκθαμβωτική Αθήνα των κλασικών χρόνων.

Δεδομένης της αξιολογής κλασικής του παιδείας –υπήρξε άλλωστε μαθητής του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης– αλλά και της απέραντης αγάπης του για τον αρχαίο κόσμο, δεν θα μπορούσε παρά να αντιδράσει, κυρίως διά της γραφίδας του, όταν διαπίστωσε ιδίως όμμασιν τον πνευματικό μαρασμό της Αθήνας. Το λίκνο της παιδείας, του πολιτισμού και της δημοκρατίας είχε πλέον εκφυλιστεί. Την πάλαι ποτέ απαστράπτουσα από κάθε άποψη Αθήνα σκέπαζαν τα βαριά σύννεφα της ακαλλιεργησίας και της αμάθειας. Μοναδική ίσως «όαση» στην καταρρακωμένη Αθήνα υπήρξε για τον Μιχαήλ Χωνιάτη η προσωπική του βιβλιοθήκη, η οποία αποτέλεσε για εκείνον εκτός από πνευματικό καταφύγιο και πηγή έμπνευσης για τις συγκινητικές επιστολές που συνέταξε, για τους εμπνευσμένους ρητορικούς λόγους που συνέγραψε και εκφώνησε, αλλά και για τα ενδιαφέροντα ποιήματα που γεννήθηκαν από τον κάλαμό του.

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, ύστερα από την αρχική του απογοήτευση και δεδομένης της προσωπικότητάς του, φυσικά και δεν θα μπορούσε να εγκαταλείψει την παρηκμασμένη Αθήνα στη μοίρα της. Ως ιεράρχης κατέβαλλε από την πρώτη στιγμή φιλότιμες προσπάθειες τόσο για την πνευματική ανάταση της Αθήνας, όσο και για την ασφάλειά της. Ο φωτισμένος και ενθουσιώδης μητροπολίτης αγωνίστηκε να αναδιοργανώσει την Αθήνα και να ανορθώσει το πνευματικό επίπεδο των κατοίκων της, ενώ πρωτοστάτησε και στην επι-

τυχή άμυνα της πόλεως, όταν ο Λέων Σγουρός επεχείρησε να την καταλάβει. Βαρύ πλήγμα υπήρξε για τον Μιχαήλ Χωνιάτη η είσοδος των σταυροφόρων του Βονιφάτιου του Μομφερρατικού στην Αθήνα (1204), η οποία τον οδήγησε στο να εγκαταλείψει τη μητρόπολή του και να καταφύγει αρχικά στη νήσο Κέα και στην Εύβοια (1205-1217), και εν συνεχεία στη Μονή Προδρόμου στη Βοδονίτσα των Θερμοπυλών (1217-1222). Έχοντας δοκιμάσει πολλές απογοητεύσεις και πίκρες, αλλά και έχοντας εξ ανάγκης προβεί σε αρκετούς συμβιβασμούς στη ζωή του εγκατέλειψε τα εγκόσμια το 1222.

Η Φανή Βόινου (στο εξής «συγγρ.») με το βιβλίο της *Οι κατηχήσεις του Μιχαήλ Χωνιάτη. Ο κηρυγματικός λόγος στην Αθήνα του 12^{ου} αι.* επαναφέρει στο προσκήνιο της επιστημονικής έρευνας τον βίο, την ποιμαντορική δραστηριότητα και τον κηρυγματικό λόγο του διακεκριμένου αυτού ιεράρχη και λογίου του 12^{ου} αι. Αντικείμενο του βιβλίου αποτελεί η θεματική και ερμηνευτική ανάλυση των *κατηχήσεων* του Μιχαήλ Χωνιάτη, καθώς και η μελέτη της δομής των *κατηχήσεων* αυτών. Ο λόγιος βυζαντινός ιεράρχης, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ήταν προσωπικότητα πολυσύνθετη και το έργο του ουδέποτε έπαυε να απασχολεί τη φιλολογική και ιστορική έρευνα λόγω ακριβώς του πολύπλευρου ενδιαφέροντος που αυτό παρουσιάζει. Η συγγρ. αποπειράται και επιτυγχάνει να αναδείξει υπό νέα οπτική ορισμένες βασικές πτυχές του έργου και της προσωπικότητας του Μιχαήλ Χωνιάτη: Την παιδεία του, τις πολύμορφες συναναστροφές του, την ψυχοσύνθεσή του κατά την πολυετή διαμονή του στην πόλη των Αθηνών· τον σύνθετο εκκλησιαστικό λόγο που καλλιέργησε, παράλληλα με τις φιλοσοφικές, θεολογικές και ηθικές ιδέες που δεσπόζουν στις *κατηχήσεις* του· τις ιστορικές συγκυρίες που τον ώθησαν να αναπτύξει την πολυσχιδή δραστηριότητά του και τις επίκαιρες αναφορές του στο ιστορικό «γίγνεσθαι» της εποχής, όπως αυτές προσαρτώνται στον λόγο του· τη σχέση του με το εκκλησίασμα, το οποίο αποτελεί και το ακροατήριο των *κατηχήσεών* του στην Αθήνα· το αίσθημα αποστασιοποίησής του από το περιβάλλον του· τη διαχρονική εξέλιξη του γραμματειακού είδους της *κατήχησης* γενικώς, αλλά και ειδικότερα τη θεματική διάρθρωση και τη δομή εκάστης *κατήχησης* του Μιχαήλ Χωνιάτη. Η συστηματική αυτή ακριβώς εστίαση στις *κατηχήσεις* του λογίου ιεράρχη, η οποία έως τώρα δεν είχε επιχειρηθεί, συνιστά σημαντική συμβολή της συγγρ. στη φιλολογική έρευνα.

Για τη μελέτη των ανέκδοτων *κατηχήσεων* του Μιχαήλ Χωνιάτη¹ η συγγρ. στηρίχθηκε στους δύο κώδικες που παραδίδουν το *κατηχητικό* έργο του,

1. Από τις είκοσι έξι συνολικά *κατηχήσεις* που συνέγραψε και εκφώνησε ο Μιχαήλ Χωνιάτης έως τώρα έχουν εκδοθεί μόνον οι δεκατρείς.

στον *Mosquensis Synodalis* 230 και 262 (*Vladimir* 218 και 219 αντιστοίχως), οι οποίοι φυλάσσονται στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας.

Στην *Εισαγωγή* του βιβλίου (σσ. 37-39) η συγγρ. προσδιορίζει το αντικείμενο της έρευνάς της, παρουσιάζει την προγενέστερη βιβλιογραφία που αφορά στη δραστηριότητα και στο *κατηχητικό* έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη και εκθέτει τη μεθοδολογία και τη συλλογιστική που ακολουθεί στην έρευνά της.

Στο *Α΄ Μέρος* του βιβλίου (*Μιχαήλ Χωνιάτης. Η διαδρομή ενός βίου*, σσ. 41-108), αναλύονται εξονυχιστικά η προσωπικότητα και ο βίος του ιεράρχη, επί τη βάση της σχετικής βιβλιογραφίας, των ιστορικών δεδομένων που διαθέτουμε, αλλά και των αυτοαναφορών του Μιχαήλ Χωνιάτη σε *κατηχήσεις*, λόγους και επιστολές του. Στο εισαγωγικό τμήμα (σσ. 43-58), το οποίο προτάσσεται των επιμέρους κεφαλαίων, καταγράφονται οι χαρακτηρισμοί που έχουν αποδοθεί στον Μιχαήλ Χωνιάτη τόσο από τους μελετητές του βίου και του έργου του, όσο και από τον ίδιον στον δημόσιο λόγο του. Η συγγρ. στηριζόμενη σε αναφορές του ίδιου του Μιχαήλ Χωνιάτη και αξιοποιώντας την προγενέστερη έρευνα, φωτίζει και αναδεικνύει πληρέστατα τη προσωπικότητά του, τη φιλομάθειά του, τον έντεχνο χαρακτήρα του λόγου του, την τοποθέτησή του στις κοινωνικές τάσεις της εποχής και τη συνείδηση του ρόλου του ως ιεράρχη.

Στο πρώτο κεφάλαιο του *Α΄ Μέρους* (*Από τις Χώνες στην Κωνσταντινούπολη*, σσ. 59-74) συνοψίζονται και εκτίθενται όλες οι απαραίτητες πληροφορίες για την κατανόηση του χώρου, εντός του οποίου διαμορφώθηκε η πολυσύνθετη προσωπικότητα του Μιχαήλ Χωνιάτη. Η συγγρ. ανασυνθέτει την πορεία του Μιχαήλ από τη γενέτειρά του ως τη Βασιλεύουσα. Καταρχάς, εκτίθεται η τοπογραφία και η ιστορία της γενέτειράς του (Κολοσσαί/Χώναι) και μνημονεύονται οι αναφορές του Μιχαήλ και του αδελφού του, του ιστορικού Νικήτα Χωνιάτη, στην πόλη τους και στον μητροπολίτη Χωνών Νικήτα. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην σχέση αγάπης που συνέδεε τους δύο αδελφούς, καθώς και στην πνευματική καλλιέργεια που απέκτησαν στις Χώνες έως τη μετοίκηση στη Βασιλεύουσα. Η περίοδος της συμβίωσης και μόρφωσης των δύο αδελφών στην Κωνσταντινούπολη παρέχει στη συγγρ. την ευκαιρία να αναφερθεί εν συντομία στην ποιότητα της παιδείας που παρευχόταν στην πρωτεύουσα κατά την εποχή εκείνη. Επίσης, διερευνάται η σχέση του Μιχαήλ Χωνιάτη με τον διδάσκαλό του στην Κωνσταντινούπολη Ευστάθιο (τον μετέπειτα αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης). Από τη *μονωδία* του Μιχαήλ για τον Ευστάθιο και από τη *1θ΄ κατήχησή* του η συγγρ. αρύεται τα

στοιχεία που φωτίζουν τη σχέση μαθητή και διδασκάλου. Παρατηρεί επίσης ότι ο ίδιος ο Μιχαήλ Χωνιάτης παρέχει πληροφορίες για τον τρόπο ζωής του στη Βασιλεύουσα, αλλά και εντοπίζει την απόσταση που ο Χωνιάτης τηρούσε από διδακτικά καθήκοντα εξαιτίας της αδιάπτωτης επιθυμίας του για αφοσίωση στις μελέτες του. Από το εξαιρετικά γόνιμο πνευματικό περιβάλλον της Κωνσταντινουπόλεως ο Μιχαήλ Χωνιάτης αποσπάται σε υπηρεσία του πατριαρχείου ως *υπογραμματεὺς* επί Θεοδοσίου Βορραδιώτη και η συγγρ. δεν παραλείπει να αναδείξει τη σχέση των δύο ανδρών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του Α΄ Μέρους (*Από την Κωνσταντινούπολη στην Αθήνα*, σσ. 75-92), μελετάται η περίοδος της εικοσαετίας, κατά την οποία ο Μιχαήλ Χωνιάτης τοποθετήθηκε στην Αθήνα υπό την ιδιότητα του αρχιεπισκόπου. Στόχος της συγγρ. είναι να φωτίσει την ψυχοσύνθεση του Μιχαήλ Χωνιάτη κατά την εικοσαετή παραμονή του στην πόλη των Αθηνών και να αναδείξει τον συσχετισμό μεταξύ της ψυχολογίας του και της γενικότερης κατάστασης που επικρατούσε στην Αθήνα κατά την περίοδο εκείνη. Παράλληλα, επιχειρεί και επιτυγχάνει να διασαφηνίσει και να εντάξει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο τις άμεσες και έμμεσες αναφορές στην πόλη των Αθηνών, οι οποίες εντοπίζονται στις *κατηχήσεις* του Μιχαήλ Χωνιάτη. Η συγγρ. εξετάζει τα ακόλουθα ζητήματα: α΄) το έτος εκλογής του Μιχαήλ Χωνιάτη στον μητροπολιτικό θρόνο των Αθηνών, β΄) τον προκάτοχο του Μιχαήλ Χωνιάτη στον μητροπολιτικό θρόνο της Αθήνας, γ΄) τον ναό της Παναγίας Αθηνιώτισσας (Παρθενώνας), στον οποίον ιερουργούσε ο Χωνιάτης². Βασικό θέμα του συγκεκριμένου κεφαλαίου αποτελεί η εικόνα της παρηκμασμένης πόλεως των Αθηνών κατά τον δωδέκατο αιώνα και τα αισθήματα του Μιχαήλ Χωνιάτη, όταν αυτός εγκαθίσταται εκεί ως μητροπολίτης. Η προσοχή της συγγρ. στρέφεται στο πώς αισθανόταν ο πεπαιδευμένος ιεράρχης για τη δεινή οικονομική κατάσταση των Αθηνών και για τη χαμηλή ηθική στάθμη των κατοίκων και του κλήρου της Αττικής, αλλά και στο πώς αποτυπώνονται στα κείμενα του Μιχαήλ τα αισθήματά του για την τραγική και απροσδόκητη πραγματικότητα που ανακάλυψε. Το συμπέρασμα, στο οποίο οδηγείται η συγγρ., είναι ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης απογοητεύεται και θλίβεται βαθύτατα, καθώς η Αθήνα του δωδεκάτου αιώνας σε ελάχιστα πράγματα θυμίζει την πάλαι ποτέ επιβλητική και απαστράπτουσα Αθήνα της διάνοησης, των γραμ-

2. Είναι γνωστό ότι κατά την περίοδο εκείνη ο Παρθενώνας λειτουργούσε ως χριστιανική εκκλησία της Παναγίας Αθηνιώτισσας και είχε διαμορφωθεί αναλόγως. Στο πλαίσιο του κεφαλαίου αυτού η συγγρ. παραθέτει τη βιβλιογραφία που αφορά στον Παρθενώνα και τις σχετικές αναφορές του Μιχαήλ Χωνιάτη στους λόγους, τις επιστολές και τις *κατηχήσεις* του.

μάτων και του πολιτισμού. Βεβαίως, επισημαίνεται εύστοχα ότι η Αθήνα διατηρούσε σε κάποιον βαθμό το γόητρό της συγκριτικά με άλλες επαρχιακές πόλεις, οι οποίες βρίσκονταν σε ακόμα δεινότερη θέση από εκείνην, αλλά η κατάστασή της ουδεμία σχέση είχε με την εικόνα που ανέμενε ο Μιχαήλ Χωνιάτης πριν βρεθεί εκεί.

Στο τρίτο κεφάλαιο του Α΄ μέρους (*Από την Αθήνα στην Κέα και στις Θερμοπύλες*, σσ. 93-105), εκτίθενται οι λόγοι, για τους οποίους ο Μιχαήλ Χωνιάτης εγκατέλειψε τη μητρόπολη των Αθηνών και περιπλανήθηκε σε άλλους τόπους έως τον θάνατό του (1222). Ως αιτία για την απομάκρυνση του Μιχαήλ Χωνιάτη από την πόλη της Αθήνας και, συνακόλουθα, από τον μητροπολιτικό θρόνο προβάλλεται η κατάληψή της από τους σταυροφόρους του Βονιφάτιου του Μομφερρατικού (1204) και η τοποθέτηση Λατίνου επισκόπου στην αρχιεπισκοπή Αθηνών. Η συγγρ. αναπτύσσει έναν προβληματισμό αναφορικά με το εάν ο Μιχαήλ Χωνιάτης παραιτήθηκε οικειοθελώς από τον μητροπολιτικό θρόνο και αποχώρησε από την Αθήνα αυτοβούλως ή αν καθαιρέθηκε από το εκκλησιαστικό του αξίωμα και αποπέμφθηκε. Επ' αυτού η συγγρ. παρουσιάζει τη σχετική βιβλιογραφία και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης διά της περιθωριοποίησής του κατά την έναρξη της λατινικής κατοχής εμμέσως απεπέμφθη από την πόλη. Η εκτίμηση αυτή της συγγρ. επικυρώνεται με την παράθεση των χαρακτηρισμών της απομάκρυνσης του Μιχαήλ Χωνιάτη, στους οποίους προβαίνει ο ίδιος. Επίσης, η συγγρ. αναφέρεται στο εξαιρετικά ενδιαφέρον ζήτημα της τύχης της πλούσιας προσωπικής βιβλιοθήκης του Μιχαήλ Χωνιάτη ύστερα από την απομάκρυνσή του από την Αθήνα (εάν εκποιήθηκε και κατακερματίστηκε ή εάν διαφυλάχθηκε από κάποιους). Εν συνεχεία, γίνεται μνεία στις δύο περιοχές, τις οποίες επέλεξε διαδοχικά ως τόπους διαμονής του ο Μιχαήλ Χωνιάτης ύστερα από την αποχώρησή του από την Αθήνα. Η επιλογή της νήσου της Κέας, στην οποία ο Μιχαήλ διέμεινε επί δώδεκα έτη, οφείλεται στη βούλησή του να μην αποκοπεί από το ποίμνιο των Αθηνών, αλλά να το καθοδηγεί και να το εμψυχώνει από τον πλησιέστερο τόπο. Εν συνεχεία, ο Μιχαήλ Χωνιάτης μεταβαίνει στη Βοδονίτσα στην περιοχή των Θερμοπυλών, και εγκαθίσταται στη μονή Προδρόμου έως τον θάνατό του (1222). Αναμφίβολα, το τρίτο αυτό κεφάλαιο του βιβλίου, με τις υποθέσεις και τις αναφορές που περιέχει, είναι καίριας σημασίας για την κατανόηση συγκεκριμένων πτυχών της πολυκύμαντης ζωής του μητροπολίτη.

Στο τέταρτο κεφάλαιο του Α΄ Μέρους (*Η υστεροφημία του Χωνιάτη*, σσ. 107-108), επισημαίνεται η απήχηση που είχε η προσωπικότητα και ο δημό-

σιος λόγος του Μιχαήλ Χωνιάτη, ενώ συζητείται και το θέμα της αγιοποίησής του σε τοπικό επίπεδο.

Η πρωτοτυπία του Α΄ Μέρους του βιβλίου έγκειται στο ότι η συγγρ. επαναπροσεγγίζει τον βίο και τη γενικότερη δράση του λογίου ιεράρχη υπό μία ευρεία φιλολογική, ιστορική και αρχαιολογική οπτική, αξιοποιώντας πλήρως την ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία και διατυπώνοντας παράλληλα νέους προβληματισμούς. Η συγκριτική αυτή θεώρηση φωτίζει πληρέστερα την προσωπικότητα και τον βίο ενός διανοουμένου ιεράρχη από τη Βασιλεύουσα, ο οποίος σε περίοδο που ήκμαζε το ενδιαφέρον για την κλασική αρχαιότητα στην Κωνσταντινούπολη υποχρεώθηκε να μετοικήσει στην παρηκμασμένη Αθήνα.

Στο Β΄ Μέρος του βιβλίου (*Η κατήχηση ως είδος και οι κατηχήσεις του Μιχαήλ Χωνιάτη*, σσ. 109-504), η συγγραφέας εξετάζει γενικώς το *κατηχητικό είδος* λόγου και εν συνεχεία επικεντρώνει την έρευνά της στις συγκεκριμένες *κατηχήσεις* του Μιχαήλ Χωνιάτη.

Στο Πρώτο Κεφάλαιο του Β΄ Μέρους (*Η εξέλιξη του γραμματειακού είδους της κατήχησης*, σσ. 111-163), μελετάται η διαχρονική εξέλιξη της *κατήχησης* ως *είδους* λόγου από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους έως την υστεροβυζαντινή περίοδο, με ιδιαίτερη έμφαση στις *κατηχήσεις* του 12^{ου} αιώνας. Η συγγρ. εξετάζει την *ομιλητική* παράδοση και προβαίνει σε μία διαχρονική προσέγγιση της *κατηχητικής* παραγωγής. Καταρχάς, επιχειρεί να προσδιορίσει το σημασιολογικό περιεχόμενο του όρου *κατήχησης* (ως *είδους* λόγου) και να διακρίνει την *κατήχηση* από την *ομιλία*. Στο πλαίσιο αυτό παρατίθεται μία σύντομη ιστορική επισκόπηση της *ομιλητικής* παραγωγής από τους πρώιμους χριστιανικούς αιώνες μέχρι τον 9^ο αι., κατά τον οποίον δεσπόζει η μορφή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου Α΄, και έως τα θεολογικά κείμενα της υστεροβυζαντινής περιόδου. Ταυτοχρόνως, η συγγρ. καταγράφει τα είδη της *ομιλίας*, με σκοπό τη συσχέτισή τους με τις *κατηχήσεις*, οι οποίες στο λειτουργικό τυπικό της Εκκλησίας κατέχουν θέση εξίσου σημαντική με τις *ομιλίες*. Αναφορικά με το είδος της *κατηχήσεως* ενδιαφέροντα συμπεράσματα προκύπτουν από τη διερεύνηση της εξελικτικής του πορείας και τη συγκριτική προσέγγιση *κατηχητηρίων* λόγων. Σημαντικό μέρος του συγκεκριμένου κεφαλαίου αφιερώνεται στο μυστήριο του βαπτίσματος, αφού η *κατήχηση* στην αρχαία εκκλησία κατείχε σημαντική θέση κατά το βάπτισμα.

Στο Δεύτερο Κεφάλαιο του Β΄ Μέρους (*Η χειρόγραφη παράδοση των κατηχήσεων του Χωνιάτη*, σσ. 165-198), παρουσιάζεται η παλαιογραφική με-

λέτη των δύο χειρογράφων των *κατηχήσεων*, των κωδίκων *Mosquensis Synodalis 230 (Vladimir 218)* και *Mosquensis Synodalis 262 (Vladimir 219)*. Καταρχάς, η συγγρ. καταλογραφεί τις *κατηχήσεις* (εκδεδομένες και ανέκδοτες) και δίδει σχηματικά την τοποθέτησή τους εντός των δύο κωδίκων. Ακολούθως, γίνεται λόγος για τη χρονολόγηση των εν λόγω κωδίκων, για τα χαρακτηριστικά τους, καθώς και για θέματα ιστορίας του βιβλίου (ποια είναι δηλ. η πορεία των *κατηχήσεων* από τη βιβλιοθήκη του συγγραφέως έως τη Μόσχα). Επίσης, καταγράφονται τα παρασελίδια σχόλια, τα οποία και ομαδοποιούνται κατά κατηγορίες. Με τον τρόπο αυτόν τίθεται το ζήτημα της πρόσληψης του κειμένου από τον αντιγραφέα ή τον αναγνώστη.

Στο Τρίτο Κεφάλαιο του Β' Μέρους (*Η δομή των κατηχήσεων του Χωνιάτη*, σσ. 199-261), η συγγρ. εξετάζει τη διάρθρωση της θεματικής των κατηχήσεων και προτείνει ένα θεματικό διάγραμμα, από το οποίο προκύπτει σαφώς ότι το σύνολο των *κατηχήσεων* ερείδεται σε έναν γενικό τύπο αναπτύγματος και διάρθρωσης. Ο γενικός αυτός τύπος περιέχει συγκεκριμένα σημεία, από τα οποία η κάθε *κατήχηση* διέρχεται κατά την ανάπτυξή της με διαφορετικές κάθε φορά διαρθρώσεις, προτεραιότητες, μεγεθύνσεις και μικρύνσεις των θεμάτων. Το σύνολο σχεδόν των προοιμίων των *κατηχήσεων* αναπτύσσεται επί τη βάσει μίας αναλογίας, η οποία λειτουργεί ως εφελκυστικό από όπου ο ομιλητής εκθέτει τις σκέψεις του. Η συγγρ. διαπιστώνει ότι η εν λόγω αναλογία, η οποία πολλές φορές καταλήγει σε εκτενή σύγκριση και εικονοπλασία, δεν είναι αφ' εαυτής προφανής και εύληπτη, αλλά απαιτεί ερμηνεία / διασάφηση από τον ομιλητή. Άλλες προοιμιακές έννοιες, οι οποίες απομονώνονται και καταγράφονται, είναι ο ίδιος ο λόγος του ομιλητή και τα χαρακτηριστικά του σε σχέση με τον «καιρό» (δηλ. τη συγκεκριμένη περίπτωση, κατά την οποία εκφωνείται η *κατήχηση*).

Στις *κατηχήσεις* παρουσιάζονται σε σύμπλεγμα και οι αρετές. Η συγγρ. διαπιστώνει ότι τον Μιχαήλ Χωνιάτη απασχολεί έντονα η σχέση των αρετών μεταξύ τους, η αλληλοσυμπλήρωση και η ιεράρχησή τους, καθώς επίσης και η διάκρισή τους από πάθη και «κακίες». Από το σύνολο των αρετών κάθε φορά επιλέγεται μία, η οποία αποτελεί την κεντρική αρετή της *κατήχησης* και αναλύεται από τον Μιχαήλ Χωνιάτη ως προς της ιδιαίτερες πτυχές της. Η συγγρ. παρατηρεί επίσης ότι και ο τρόπος παρουσίασης των αρετών συνιστά ένα στοιχείο του γενικού τύπου, καθώς οι αρετές αναπτύσσονται με διάφορους ρητορικούς τρόπους (συγκρίσεις, εγκωμιασμούς, προσωποποιήεις, έκφραση κ.ά.). Από τη ενδελεχή μελέτη των *κατηχήσεων* η συγγρ. οδηγείται στο συμπέρασμα ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης στο κείμενό του υπο-

βάλλει τις αρετές αφενός σε ενδελεχή εκρητορίκευση και αφετέρου σε ένα είδος τεκμηρίωσης, καθώς η καταγραφή των αρετών πλαισιώνεται από παραδειγματικά αφηγήματα, παραθέματα και βιβλικούς υπαινιγμούς. Ως προς τα παραθέματα διαπιστώνεται ότι αυτά συστηματοποιούνται κατά τρεις τρόπους: 1) επιτελούν διακοσμητική λειτουργία και αξιοποιούνται για να διανθίσουν τον λόγο χωρίς να επηρεάζουν επί της ουσίας την ανάπτυξη του θέματος, 2) παρεμβάλλονται στην ανάπτυξη με τρόπο καίριο, λειτουργώντας ως έρεισμα για την ανάπτυξη της κατήχησης, 3) αποτελούν για τον ομιλητή ιδιαίτερο αντικείμενο και επεξηγούνται αυτόνομα και, κυρίως, αλληγορικά.

Στις περισσότερες *κατηχήσεις* ύστερα από τη διεξοδική ανάπτυξη του θέματος ο λόγος καταλήγει σε προτροπές και αποτροπές του ομιλητή προς τον ακροατή. Η συγγ. υπογραμμίζει τη σχέση κηρύγματος και ακροατηρίου στη βυζαντινή ομιλητική και υποστηρίζει εύστοχα ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης επιμερίζει και εξειδικεύει το κήρυγμά του ανάλογα με τις ομάδες προσώπων ενός υπαρκτού ή υποθετικού ακροατηρίου του λόγου του.

Αναφορικά με τη σχέση του ομιλητή και του ακροατηρίου του η συγγρ. εντοπίζει και μια υποθετική συνδιάλεξη, την οποία χαρακτηρίζει ως «διατριβή». Ακολούθως, επεξηγεί τον ρόλο του διασκευτικού και αντιρρητικού αυτού στοιχείου στις *κατηχήσεις* και παρουσιάζει παραδείγματα. Η υποθετική αυτή συνδιάλεξη του ομιλητή με το ακροατήριό του οδηγεί στο επόμενο σημείο του γενικού τύπου των *κατηχήσεων*, αυτό της «συνομιλίας» επί επίκαιρων ζητημάτων που αποτελούν αντικείμενο αντιπαραθέσεων. Ο ομιλητής συχνά αναλύει ένα ζήτημα, το οποίο αφορά σε συμβάντα, νοοτροπίες και τάσεις της εποχής του. Ταυτοχρόνως, όμως, αυτές οι επίκαιρες αναφορές αφορούν κατά κάποιον τρόπο και στον ίδιον τον ομιλητή.

Με αφορμή την αυτοαναφορικότητα του ομιλητή, η συγγρ. επισημαίνει την ύπαρξη μίας κοινής τάσης στις *κατηχήσεις*, η οποία αφορά στην καταγραφή αισθημάτων «εξορίας» και αποστασιοποίησης από το περιβάλλον. Η ανάλυση ως προς το ζήτημα αυτό μάλιστα επεκτείνεται και σε άλλα γραμματειακά είδη και ομιλητές / συγγραφείς. Η συγγρ. εντοπίζει και προβάλλει περιπτώσεις λογίων επισκόπων του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνας³, οι οποίοι στον δημό-

3. Στην κατηγορία αυτήν ανήκουν ο Θεοφύλακτος Αχρίδος, ο Μιχαήλ Ιταλικός (Φιλιππούπολη), ο Γεώργιος Τορνίκης (Εφεσος), ο Ευθύμιος Τορνίκης (Χαλκίδα), ο Ευθύμιος Μαλάκης (αρχιεπίσκοπος Νέων Πατρών), ο Νικόλαος Μεθώνης, ο Βασίλειος Πεδιαδίτης (Κέρκυρα), ο Ιωάννης Απόκαυκος (Ναύπακτο), ο Γεώργιος Βαρδάνης (Γρεβενά) και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης με την τοποθέτησή του αρχικά στα Μύρα της Λυκίας και εν συνεχεία στην αρχιεπισκοπή της Θεσσαλονίκης.

σιο και ιδιωτικό τους λόγο απεικονίζουν με καλλιέπεια το συγκεκριμένο αίσθημα απογοήτευσης, αποξένωσης και «εσωτερικής εξορίας» που βιώνουν ένεκα του διορισμού τους σε επαρχιακή επισκοπική έδρα μακριά από το πνευματικά και πολιτιστικά εναργές περιβάλλον της Βασιλεύουσας. Στον κύκλο των εν λόγω επισκόπων και σε αυτήν την τάση η συγγρ. τοποθετεί και όλες τις αντίστοιχες αναφορές του Μιχαήλ Χωνιάτη στους λόγους, στις επιστολές και στις *κατηχήσεις* του. Το συμπέρασμα που εξάγεται από το συγκεκριμένο κεφάλαιο είναι ότι τόσο ο Μιχαήλ Χωνιάτης, όσο και οι σύγχρονοί του λόγιοι επίσκοποι, όλοι τους φορείς βαθείας ρητορικής παιδείας, συγκροτούν έναν κύκλο καλλιεργημένων προσώπων με συγκεκριμένη ιδεολογία, η οποία αποτυπώνεται στο συγγραφικό έργο τους. Οι λόγιοι επίσκοποι, αξιοποιώντας ρητορικά σχήματα και λογοτεχνικά μοτίβα, αναδεικνύουν στον μέγιστο δυνατό βαθμό το αίσθημα μόνωσης και «αποπροσανατολισμού» που βιώνουν σε ένα επαρχιακό και πνευματικά υποβαθμισμένο περιβάλλον μακριά από τη Βασιλεύουσα. Σημαντική είναι η παρατήρηση της συγγρ. ότι ως προς τούτο οι *κατηχήσεις* του Μιχαήλ Χωνιάτη αποτελούν ιδιαίτερη περίπτωση, αφού η έκφραση της δυσαρέσκειας αυτής «διαρρηγνύει» το εσωτερικό πλαίσιο του στενού κύκλου προσώπων και διακηρύσσεται δημοσίως. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη διαπίστωση ότι ο επίλογος συνιστά αναπόσπαστο στοιχείο του τύπου των *κατηχήσεων* του Μιχαήλ Χωνιάτη.

Η συγγρ. με τη διαγραμματική ανάλυση του έντεχνου κειμένου των *κατηχήσεων*, με παραδείγματα και αναφορές από το ίδιο το κείμενο, επιτυγχάνει να καταστήσει το ογκώδες υλικό του δημοσίου λόγου του Μιχαήλ Χωνιάτη εύληπτο και κατανοητό.

Ολοκληρώνοντας, στο Τέταρτο Κεφάλαιο του Β΄ Μέρους (*Θεματική και ερμηνευτική ανάλυση των κατηχήσεων του Χωνιάτη*, σσ. 263-504) αναδεικνύονται τα φιλολογικά, θεολογικά και ιστορικά θέματα εκάστης *κατήχησης*, καθώς και οι πηγές (ιερά κείμενα, πατερική παράδοση κ.ά.), τα μοτίβα, οι έντεχνες τροπές του λόγου και οι απόψεις του επισκόπου για το «επίκαιρο» και για το ποίμνιό του. Κατά τον τρόπο αυτόν αφενός προβάλλεται η διαδοχή των θεμάτων που αναπτύσσονται σε κάθε *κατήχηση* και αφετέρου αποκαλύπτεται η ιδιαίτερη φυσιογνωμία της. Η μελέτη της συγγρ. κλείνει με σύνοψη συμπερασμάτων (σσ. 505-509), τα οποία είναι ιδιαίτερος χρήσιμα και διευκολύνουν τον αναγνώστη να προβεί σε μία συνολική αποτίμηση των καρπών της συγκεκριμένης έρευνας.

Με τη βεβαιότητα ότι το βιβλίο της Φανής Βόινου αποτελεί σημαντική συμβολή στην έρευνα και ότι θα ανανεώσει το ενδιαφέρον των μελετητών

για τον βίο και το έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη αποφασίσαμε την ένταξή του στη σειρά *Βυζαντινές Πραγματείες*. Υπό την ιδιότητα του επιστημονικού διευθυντή της σειράς θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Δημήτρη Σεφεριάδη, υπεύθυνο των εκδόσεων «Γρηγόρη», για την αμέριστη υποστήριξή του και για το ειλικρινές ενδιαφέρον του για την ανάπτυξη της σειράς και για την προβολή του σημαντικότερου επιστημονικού έργου που επιτελείται στα ελληνικά πανεπιστήμια στα πεδία της Βυζαντινής Φιλολογίας και της Βυζαντινής Ιστορίας. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στον Δημήτρη Μανδελιά και στον Σταύρο Χελιώτη, οι οποίοι συνεισέφεραν τα μέγιστα στην άρτια τυπογραφική εικόνα και αυτού του βιβλίου.

Αθήνα 26 Μαΐου 2022

Κωνσταντίνος Παΐδας